

Antoon van Aken

Wereldoorlog 1

REVOLUTIE EN VERDRAGEN

Copyright ©Antoon van Aken 2020 Alle rechten voorbehouden

ISBN 9789464058147

Afbeelding omslag: Demonstratie in Petrograd, winter 1917

INHOUDSOPGAVE

Deel 1	1 augustus 1914 - 1 januari 1918	p. 5
Deel 2	1 januari - 28 september 1918	p. 85
Deel 3	28 september - 9 december 1918	p. 179
Kaarten		p. 297
Noten		p. 305
Geraadpleegde literatuur		p. 309
Bibliografie		p. 313

DEEL 1

1 augustus 1914 - 1 januari 1918

1.

Op dinsdag 4 augustus 1914 viel het Duitse leger het neutrale België binnen. Enkele weken later stond heel Europa in vuur en vlam. De miljoenenlegers van Frankrijk, Duitsland, Oostenrijk-Hongarije en Rusland werden gemobiliseerd en trokken tegen elkaar ten strijde. Een conflict op een schaal die de wereld nog niet eerder had meegemaakt was begonnen en bleek met rede en verstand niet meer te stoppen.

Achteraf kan worden vastgesteld dat de Grote Oorlog, zoals het conflict genoemd werd, onnodig en tragisch was, veroorzaakt door een opeenstapeling van politieke blunders en rampzalige misverstanden.

Ook wantrouwen speelde een belangrijke rol. Duitsland, ingeklemd tussen Frankrijk in het westen en Rusland in het oosten, kon onmogelijk een oorlog winnen die op twee fronten tegelijk moest worden gevoerd. Daarom had de Duitse generale staf een plan uitgewerkt waarbij Frankrijk in een snelle, korte veldtocht werd verslagen, zodat de volle kracht van het Duitse leger daarna tegen Rusland kon worden ingezet. Dit plan, dat naar zijn ontwerper het plan von Schlieffen werd genoemd, beheerste het Duitse militaire en politieke denken. Essentieel was dat het snel en verrassend werd uitgevoerd, omdat de tijd in het nadeel van Duitsland werkte. Frankrijk moest daarom via België worden overweldigd, voordat zij in staat was haar leger te ontplooiën en Rusland in het oosten hetzelfde kon doen.

Toen in juli 1914 de politieke situatie in Europa na de aanslag op de Oostenrijkse kroonprins Frans-Ferdinand snel verslechterde, voelde Duitsland zich van twee kanten bedreigd. Een tweefrontenoorlog, die rampzalig voor Duitsland moest aflopen, begon zich af te tekenen. In die atmosfeer verloor de Duitse keizer en opperbevelhebber van het leger, Wilhelm II, zijn zelfbeheersing. Hij stuurde een enorme troepenmacht de Belgische grens over met de opdracht het plan von Schlieffen uit te voeren en Frankrijk te verpletteren. (1)

Het besluit van Wilhelm II om de oorlogsmachine in gang te zetten, werd niet alleen ingegeven door een gebrek aan zelfbeheersing. De Duitse keizer was een zwakke persoonlijkheid, die gebukt ging onder het feit dat hij een mismaakte linkerarm had. De keizer leunde daarom zwaar op zijn rijkskanselier, Theobald von Bethmann Hollweg en de chef van de generale staf Helmuth von Moltke. Beide mannen hadden hem ervan overtuigd dat het Duitse leger oppermachtig was en de oorlog slechts van korte duur zou zijn. Begin augustus 1914 zei von Bethmann Hollweg in de Duitse *Reichstag*:

“Het zal een hevige, maar korte, heel korte onweersbui worden. Ik reken erop dat de oorlog drie, hoogstens vier maanden zal duren.”

De rijkskanselier was ervan overtuigd dat Rusland in de toekomst de grootste bedreiging zou gaan vormen voor de overheersende positie van Duitsland op het Europese vasteland. Een oorlog waarbij Duitsland de vitale westelijke regio's van Rusland zou annexeren was noodzakelijk om de Duitse hegemonie op lange termijn te kunnen waarborgen. Finland, Polen en Oekraïne moesten volgens von Bethmann Hollweg Duitse vazalstaten worden om de druk op West-Europa te verlichten en Rusland zoveel mogelijk naar het oosten terug te dringen. (2)

Binnen een week na het uitbreken van de vijandelijkheden was Europa in twee kampen verdeeld en botsten de miljoenenlegers op elkaar. Aan de ene kant stonden de geallieerde strijdkrachten van Frankrijk, Groot-Brittannië en Rusland, verenigd in een *Entente*, aan de andere kant de Centrale mogendheden bestaande uit Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Na aanvankelijke successen, België en Noord-Frankrijk werden binnen enkele weken door de Duitse legers onder de voet gelopen en in het oosten brachten ze onder aanvoering van generaal von Hindenburg de Russen bij Tannenberg een catastrofale nederlaag toe, liep het offensief van de Centrale mogendheden vast. Zowel in het westen als in het oosten ontstond een loopgravenoorlog die in de daaropvolgende jaren aan miljoenen soldaten het leven kostte, zonder dat een van beide partijen erin slaagde een beslissing te forceren.

Daarmee was de gevreesde tweefrontenoorlog voor Duitsland een feit. Het aanvankelijk enthousiasme van de manschappen voor de strijd, sloeg om in doffe berusting. Een jonge vrijwilliger bij het Beierse List regiment, dat door België oprukte, schreef: ‘Wanneer de dag dan uit de nevelen begint op te staan, sist er opeens een ijzeren groet boven onze hoofden en jaagt met een scherpe knal de kogels in onze rijen, zodat het slijk van de drassige bodem hoog opspat. Maar vóór de wolk is opgetrokken, dreunt reeds het eerste hoera ten antwoord. Daarna begint het te knetteren en te dreunen, te fluiten en te loeien en iedereen voelt nu, met koortsige ogen, hoe hij naar voren getrokken wordt, totdat plotseling over knollenvelden en heggen de strijd begint, de strijd van man tegen man. (...) Na vier dagen keerden wij terug. Zelfs onze pas was anders geworden. De vrijwilligers van het regiment List hadden misschien niet zo goed geleerd te vechten, maar hoe te sterven dat wisten ze nu, alsof ze oude soldaten waren.’ De schrijver van deze regels was een Oostenrijkse bohemien, die luisterde naar de naam Adolf Hitler. (3)

Bij het uitbreken van de vijandelijkheden hoopte de Duitse regering dat de Verenigde Staten het oude volkenrechtprincipe van de vrije zee zou verdedigen en dat Groot-Brittannië daarom de toevvoer naar Duitsland niet zou afsnijden. Maar de Britten legden het verzoek van de Amerikaanse president Woodrow Wilson naast zich neer. Ze stuurden hun machtige oorlogsvloot de Noordzee op en blokkeerden de Duitse havens. Daardoor viel de aanvoer over zee stil en was Duitsland gedwongen om het voedsel te rantsoeneren. Hoewel de grondlegger van de Duitse marine, admiraal von Tirpitz er herhaaldelijk op aandrong de blokkade te doorbreken, durfde de Duitse legerleiding dat niet aan. Zij vreesde dat een nederlaag op zee de Duitse kust kwetsbaar maakte voor amfibische operaties van de tegenstander. Het enige antwoord van de Duitse marine was een beperkte duikbotenoorlog tegen de Britse verbindingen over zee. (4)

De Centrale mogendheden probeerden de omsingeling te doorbreken door het bondgenootschap uit te breiden met Bulgarije en Turkije, maar het gevolg daarvan was slechts dat op de Balkan en in het Midden-Oosten nieuwe fronten ontstonden. Ook in Afrika, waar Duitsland vier koloniën had, Togo, Kameroen, Zuidwest-Afrika en Oost-Afrika, braken vijandelijkheden uit. Zo verspreidde de Europese oorlog zich ook over het Aziatische en Afrikaanse continent.

Op 5 september 1914 tekenden Frankrijk, Rusland en Groot-Brittannië het Verdrag van Londen. Later sloten zich daar ook Servië, Luxemburg, België, Japan, Italië en Roemenië bij aan. De belangrijkste bepaling in het verdrag was dat de ondertekenaars beloofden geen afzonderlijke vrede met Duitsland te sluiten.

De Britten steunden de Fransen vanaf het begin van de oorlog met een expeditieleger, dat een belangrijke rol speelde bij de gevechten op de rechtervleugel van het Duitse leger. Door moedig en ten koste van grote offers stand te houden rond het Belgische Ieper, werd een doorbraak naar de kust voorkomen en liep de Duitse opmars richting Parijs ernstige vertraging op. Daardoor konden de Fransen hun gehavende frontlijn net op tijd herstellen en aan de rivier de Marne een nieuwe verdedigingslinie inrichten.

Het dappere optreden van het expeditieleger kon echter niet verhullen, dat het Britse rijk in de eerste maanden van de oorlog een aantal opmerkelijke zwaktes vertoonde. Het reusachtige imperium, dat in de achttiende en negentiende eeuw was opgebouwd en bijna een half miljard onderdanen telde, strekte zich uit van Canada in Noord-Amerika, via de Afrikaanse koloniën

en India tot Australië en Nieuw-Zeeland. Met recht kon men stellen dat de zon er nooit onder ging. Dat nam niet weg dat het wereldrijk kwetsbaar bleek op de lange aanvoerlijnen, die de verschillende onderdelen met elkaar verbonden. Vooral de Middellandse Zee en het Suezkanaal werden vanaf het begin van de oorlog ernstig bedreigd. Eerst door Oostenrijk-Hongarije, dat Servië onder de voet liep en oprukte naar Griekenland en later door Turkije dat een leger naar het Suezkanaal zond. Het dwong de Britten om op de Balkan een zuidelijk front te openen en bracht de Britse regering in 1915 tot het besluit om een landingsoperatie op de Dardanellen uit te voeren. Ook moesten de Britten in Egypte en Irak de opmars van de Turken een halt toeroepen.

Uit vrees om de controle over de Middellandse Zee te verliezen werd op Brits initiatief in mei 1915 het neutrale Italië in het geallieerde kamp gelokt met de belofte dat het na de oorlog Zuid-Tirol en Triëst zou krijgen. De Italiaanse aanval aan de Isonzo liep echter al snel vast, waardoor de verwachting van de geallieerden dat een Italiaanse deelname van beslissende betekenis voor het verloop van de oorlog zou zijn, ongegrond bleek. (5)

Behalve met lange aanvoerlijnen kampte de Britse regering ook met een hopeloos verouderde industrie, die zo zwak was dat het op geen enkele manier kon voldoen aan de eisen van een moderne oorlogvoering. De productie van ijzer en staal was in handen van zestig kleine, veelal op Dickensiaanse wijze bestuurde familieondernemingen, die niet zelden werkten met installaties die al meer dan zeventig jaar oud waren. Terwijl de grote, moderne industriële complexen in Duitsland en de Verenigde Staten jaarlijks gemiddeld zeshonderd ton staal per werknemer voortbrachten, produceerden hun Britse collega's nog geen vierhonderd ton.

Ontluisterend waren ook de prestaties van de Britse lichte industrie. Zo was er in heel Engeland maar één fabriek waar kogellagers, een voor de oorlogvoering vitaal onderdeel, werden vervaardigd. Vóór 1914 had Groot-Brittannië voornamelijk in haar behoefte aan kogellagers voorzien door ze uit Duitsland te importeren, maar toen na het uitbreken van de vijandelijkheden die invoer stil viel, zat het Britse ministerie van Oorlog met de handen in het haar.

Eigenlijk was er in het eerste oorlogsjaar in Groot-Brittannië gebrek aan alles, niet alleen aan kogellagers, maar ook aan magnetische ontstekingen, optische instrumenten, machines met groot vermogen en precisiegereedschap. Bovendien was het hele Britse industriële systeem vastgelopen in een lappendeken van gevestigde belangen, die het vrijwel onmogelijk maakten

om op een efficiënte en innovatieve manier te werken. Na honderd jaar was het eens fel brandende creatieve vuur van de Britse industrie uitgedoofd in een grauw landschap van verouderde, uitgewoonde fabriekscomplexen, waar uitgeputte arbeiders voor schandelijk lage lonen in een geestdodende dagelijkse routine hun werk verrichtten. In 1914 ging achter het imposante masker van een wereldmacht in feite een uit zijn krachten gegroeide, over zijn eigen voeten struikelende reus schuil, die zich niet kon meten met de vitale, van leven bruisende moderne industrieën in Duitsland en de Verenigde Staten.

Maar niet alleen de lange aanvoerlijnen en de haperende industrie waren een probleem, ook het onderwijs in Groot-Brittannië liep hopeloos achter op dat van veel andere landen. Alleen de privéscholen, die door de maatschappelijke elite werden bezocht, waren van een behoorlijk niveau, al was het vakkenpakket met haar overdreven aandacht voor de Oudheid meer gericht op het verleden dan op de toekomst. De leerlingen op de openbare scholen getuigden er op ontluisterende manier van hoe de Britse industrialisatie de kwaliteit van het land had aangetast. In 1908 werd door de onderwijsinspectie een groot onderzoek uitgevoerd waaruit bleek dat ruim negentig procent van alle kinderen er vies en onverzorgd uitzag. Zestig procent van de onderzochte meisjes had hoofdluis en bijna tachtig procent een rottend gebit. Ook bleken veel kinderen te lijden aan aandoeningen aan de luchtwegen en was ruim tien procent ondervoed.

‘Bovendien,’ zo schreef een inspecteur, ‘is het onderwijssysteem slecht. De kinderen tonen geen enkel initiatief of spontaniteit. Het enige wat ze kunnen is stilzitten en op bevelen wachten. Een onnatuurlijke behoefte aan orde leidt tot een aan militaire precisie grenzend systeem, dat op de lange termijn dodelijk is voor elke behoorlijke verdere opleiding.’(6)

De Britse zwakte kwam misschien nog wel het meest genadeloos aan het licht bij de problemen rond Ierland. Nadat het eiland in de zestiende eeuw door de Britse koning Hendrik VIII was onderworpen, braken er met enige regelmaat onlusten uit. In de negentiende eeuw ontstond een krachtige afscheidingsbeweging, die de Britse premier Gladstone in 1886 tot het voorstel bracht om Ierland het felbegeerde zelfbestuur te geven. Het parlement weigerde echter dit voorstel te honoreren.

De Britse koning George V, die in 1910 zijn vader Edward VII was opgevolgd, zette het Ierse zelfbestuur weer op de agenda. Dat was nogal opmerkelijk, omdat de meeste Britten geen hoge verwachtingen hadden van

hun nieuwe vorst. Zijn biograaf vatte het leven van George V voor zijn troonsbestijging in een paar woorden samen: jagen en postzegels inplakken. De bescheiden woning op het landgoed van zijn vader verliet hij nauwelijks. Hij was tevreden met het leven in Engeland en had geen enkele behoefte aan exotische uitstapjes of lange wereldreizen. “Engeland is goed genoeg voor mij,” vertrouwde hij zijn biograaf toe. “Ik houd het meest van mijn land, ondanks het klimaat.”

Het meest opvallende aan de klein van postuur zijnde en slank ogende koning, was zijn luidruchtige gedrag. Hij had niet alleen een krachtige stem en een bulderende lach, maar ook schrok hij er niet voor terug met zijn vuist op tafel te slaan als hij zijn woorden kracht wilde bijzetten. Hij was gek op ruwe grappen en *practical jokes*.

In april 1912 werd de *Home Rule Bill*, waarin de zelfstandigheid van Ierland was geregeld, door de Britse premier Asquith aan het Lagerhuis voorgelegd. Tegen het eind van het jaar was de discussie daarover zo hoog opgeleaid dat een burgeroorlog dreigde. In het parlement uitten de afgevaardigden de verschrikkelijkste beledigingen aan elkaars adres en vlogen er regelmatig boeken door de lucht om iemand met een welgemikte worp het spreken onmogelijk te maken. Leden van het parlement, die jaren vriendschappelijke betrekkingen hadden onderhouden, stonden plotseling op voet van oorlog tegenover elkaar. Tegelijkertijd werd de koning in Buckingham Palace bedolven onder de brieven, waarin hem werd gevraagd de wet in te trekken.

George V gaf echter geen krimp. Hij drong er zelfs bij premier Asquith op aan de *Home Rule Bill* inzet van nieuwe verkiezingen te maken, maar toen de premier dat weigerde, bond de vorst in. De problemen werden nog verergerd doordat de protestantse bevolking van het noordelijk deel van Ierland, de provincie Ulster, de koning smeekte om hen niet uit te leveren aan het door katholieken gedomineerde zuiden. De protestanten brachten een vrijwilligersleger van ruim tachtigduizend man op de been, om hun smeekbede desnoods met wapengeweld kracht bij te zetten.

Toen in juli 1914 een grote verzoeningsconferentie mislukte, leek de Ierse kwestie catastrofaal te escaleren, maar het uitbreken van de oorlog bracht de verhitte gemoederen voorlopig tot bedaren. Onderhuids bleef het conflict echter als een veenbrand smeulen en vormde een ernstige bedreiging voor de zo noodzakelijke Britse eendracht. (7)

Dat de wankelende reus, die Groot-Brittannië in de jaren 1914 en 1915 feitelijk was, toch overeind bleef in de immense slachtpartij van de Grote

oorlog, was vooral te danken aan de Britse marine, die in weerwil van de opkomst van de Duitse en Japanse oorlogsvloot, nog net machtig genoeg was om de wereldzeeën te blijven beheersen, waardoor de Amerikaanse aanvoer van voorraden en oorlogstuig over de Atlantische Oceaan veilig gesteld kon worden. Ook hadden de Britten veel geïnvesteerd in de Amerikaanse industrie, wat ze de beschikking gaf over de veel betere Amerikaanse technologie. Alles bij elkaar kon Groot-Brittannië in de eerste oorlogsjaren het best vergeleken worden met een oude rentenier, die anderen inhuurde om de dingen te doen waartoe hijzelf niet meer in staat was. (8)

2.

Hoe anders was de situatie in Duitsland. Het land bestond bij het uitbreken van de oorlog uit een federatie van maar liefst zevenentwintig deelstaten variërend van koninkrijken en graafschappen tot vrije keizerlijke steden. Het grootst was Pruisen, geleid door een koning uit het geslacht Hohenzollern, die sinds de constitutionele grondwet uit 1871 ook de titel van keizer droeg. De verschillende deelstaten, waaruit het federale Duitse keizerrijk was opgebouwd, bezaten een zekere autonomie in administratieve aangelegenheden en ook hadden ze allemaal een eigen parlement, maar over belangrijke zaken zoals het buitenlands beleid, de marine, het leger en de staatsfinanciën hadden ze niets te vertellen. Die stonden onder controle van het rijk, wat er praktisch op neer kwam dat ze geleid werden door de persoon van de keizer. Bovendien was het parlement van de machtigste deelstaat Pruisen, onderworpen aan het feodale drie klassensysteem, wat inhield dat elke maatschappelijke klasse nooit meer dan één derde van het totaal aantal zetels kon bezetten. Arbeiders en boeren waren daardoor op beschamende wijze ondervertegenwoordigd. Een ander merkwaardig feodaal fenomeen was dat het Pruisische leger een eed van trouw aflegde op de keizer persoonlijk en niet op het Duitse rijk.

In feite was het hele bestuurlijke systeem van de Duitse federatie aan het begin van de twintigste eeuw een op middeleeuwse leest geschoeid anachronisme. De keizer stelde voor de uitvoering van de staatszaken een rijkskanselier aan, die op zijn beurt ministers benoemde. Rijkskanselier en ministers vormden de keizerlijke regering. De enige manier waarop de bevolking enige invloed kon uitoefenen op de rijksregering was door de verkiezing van afgevaardigden voor de *Reichstag*, het Duitse parlement. Maar Bismarck, die de grondwet van 1871 had opgesteld, zorgde ervoor dat de *Reichstag* feite-

lijk een machteloos orgaan werd. Het kon wetten slechts goedkeuren dan wel afkeuren en had niet het recht om zelf initiatieven te nemen. Ook had het geen mogelijkheden om de grondwet te amenderen en had het geen bemoeienis met het benoemen of ontslaan van de rijkskanselier en diens ministers. Het enige waar de *Reichstag* nog enige invloed op had waren de militaire uitgaven die ter goedkeuring aan de afgevaardigden moesten worden voorgelegd.

De machtigste man in Duitsland was ongetwijfeld de keizer. Hij kon zonder toestemming van het parlement verdragen afsluiten en de oorlog verklaren. Wanneer de *Reichstag* zich te kritisch opstelde, of op andere manieren iets deed wat de keizer niet beviel, kon hij het parlement zonder opgaaf van reden ontbinden en nieuwe verkiezingen uitschrijven.

Alles bij elkaar was de Duitse rijksregering een rammelend systeem dat alleen goed uitpakte onder keizer Wilhelm I en zijn rijkskanselier Bismarck. Maar met Wilhelm II aan het roer, een bij het uitbreken van de oorlog vijvenvijftigjarige man, wiens arrogantie en diletantisme bijna spreekwoordelijk waren, bleek het totaal ontoereikend om een cultureel en industrieel hoog ontwikkeld land als Duitsland op een juiste koers te houden. Bovendien was de macht van de keizer zo groot, dat zijn directe adviseurs het niet in hun hoofd haalden om het op enig gebied met hun monarch oneens te zijn. De woedeaanvallen en beledigingen waaraan Wilhelm II zich regelmatig te buiten ging, waren berucht en gevreesd.

Tot 1914 was het gezag van Wilhelm II vrijwel onaantastbaar. Maar toen de oorlog uitbrak, begon zijn invloed snel te verminderen. Hoewel hij de opperbevelhebber van het leger was en overtuigd van zijn eigen militaire talenten, wist iedereen dat de keizer op geen enkele manier in staat was om de troepen in het veld aan te voeren. De werkelijke leiding lag bij de generale staf, terwijl Wilhelm II zich tevreden stelde met het afleggen van nutteloze inspectiereizen. De hele oorlog pendelde hij in zijn overdadig luxueus ingerichte trein tussen het militaire hoofdkwartier in Kreuznach, zijn paleis in Potsdam en de verschillende kuuroorden waar hij voor zijn vele kwalen werd behandeld. Omdat hij in zijn diepste wezen een verlegen en onzekere man was, verafschuwde hij openbare optredens, waardoor de Duitse bevolking hem nauwelijks te zien kreeg.

De spaarzame bezoeken aan het front verliepen volgens een ijzig decorum, zonder enig normaal menselijk contact. De schrijver Carl Zuckmayer, die als vrijwilliger aan het westelijk front vocht, maakte de monarch eenmaal

van nabij mee, bij het uitreiken van onderscheidingen. Zuckmayer schrok van het grauwe, holle gezicht, de met lijm opgekrulde snor en de uitdrukkingloze ogen. Hij had het gevoel dat hij naar een lopend lijk keek.

Misschien had de kroonprins, die in het westen het Vijfde Leger aanvoerde en van nature veel extravert was, het houterige optreden van zijn vader een beetje kunnen goedmaken, maar dat bleek niet het geval. De prins interesseerde zich maar matig voor het krijgsbedrijf en liet de leiding van het leger voor het grootste deel over aan zijn staf. Meer dan eens sloeg hij de terugkeer van zijn troepen van het front gade vanuit een slaapkamerraam, terwijl een paar maîtresses schaamteloos over zijn schouder meekeken. Ook schrok hij er niet voor terug om troepen die naar het front vertrokken uitgeleide te doen in tennistenuue.

Hoewel de invloed van de keizer op de politieke en militaire gang van zaken na 1914 sterk verminderde, leek hem dat niet erg te storen. Hij was niet opgewassen tegen de zware emotionele druk die een moderne oorlog met zich meebracht en hij verdroeg geen slecht nieuws. Wilhelm II legde zich daarom zonder enige noemenswaardige tegenstand neer bij het leven van een Byzantijns heerser, die ver van het dagelijks leven en de rauwe realiteit van het oorlogsgeweld droomde van glorieuze overwinningen en een glansrol op het wereldtoneel. Politieke aangelegenheden interesseerden hem niet. De *Reichstag* noemde hij denigrerend een apenkooi. Het machtsvacuüm dat daardoor ontstond werd niet opgevuld door de rijkskanselier, maar door de generale staf, die zich naarmate de oorlog vorderde niet alleen met de strijd aan de verschillende fronten bemoeide, maar ook met de politieke koers die Duitsland moest varen. (9)

In de jaren voor de oorlog was de *Sozial Demokratische Partei* de enige partij die zich kritisch tegenover de rijksregering durfde op te stellen. De leiders van deze partij zagen zichzelf als de rechtmatige erfgenamen van het gedachtegoed van Marx en Engels. Het kapitalisme verwierpen ze omdat het in hun ogen slechts leidde tot schaamteloze willekeur, ellende, onderdrukking, uitbuiting en aantasting van de menselijke waardigheid. Het in stand houden van dit systeem zou uiteindelijk leiden tot een steeds heviger om zich heen grijpende klassenstrijd. Een gewapende revolutie, zoals die Marx voor ogen stond, keurden de Duitse sociaaldemocraten echter af. Onder leiding van de in 1895 overleden Friedrich Engels waren zij ervan overtuigd geraakt dat de positie van de arbeiders niet op een buitenparlementaire maar op een legale manier verbeterd moest worden. Het eerste doel was een meerderheid

in de *Reichstag*, waarna dit orgaan van een praatchamber tot een echte volksvertegenwoordiging kon worden omgevormd. De macht van de keizer moest dan worden beperkt tot een puur ceremoniële functie.

Hoewel de Duitse socialisten door de heersende klasse op alle mogelijke manieren werden tegengewerkt, zorgde het afzweren van een revolutionaire omwenteling ervoor dat ze in zekere zin gedoogd werden. Ze hadden hun eigen verenigingen, circulaire en sportclubs. Toen de oorlog uitbrak gaven ze negentig verschillende kranten en tijdschriften uit, waarvan de belangrijkste de Berlijnse *Vorwärts* was. Hoewel de socialistische publicaties niet in openbare gelegenheden verkocht mochten worden, werden ze in brede lagen van de bevolking gelezen. De uitstekende, goed functionerende partijorganisatie onder leiding van Gustav Noske zorgde ervoor dat de omstandigheden van de Duitse arbeiders aan het begin van de twintigste eeuw sterk verbeterden.

De sociaaldemocraten deden in 1871 hun intrede in de *Reichstag* met twee vertegenwoordigers, maar bij de verkiezingen van 1912 werden ze de grootste fractie met maar liefst 110 afgevaardigden. Opvallend was hun eensgezindheid. Bij elke stemming waren ze unaniem voor of tegen, hoewel bekend was dat de meningen binnen de fractie over veel zaken sterk uiteenliepen. De keizer waarschuwde de bevolking dat als de sociaaldemocraten de meerderheid zouden verwerven, ze onmiddellijk zouden beginnen met het plunderen van alle burgers die er enige vorm van bezit op nahielden.

Toen op 4 augustus 1914 rijkskanselier von Bethmann Hollweg voor de *Reichstag* verscheen om toestemming te vragen voor het beschikbaar stellen van een oorlogskrediet van vijf miljoen mark, stortte dat de sociaaldemocratische partij in een diepe crisis. Voor het eerst dreigde de eensgezindheid verloren te gaan, toen een minderheid zich fel verzette tegen het goedkeuren van het oorlogskrediet. Maar uiteindelijk schikte de minderheid zich. Alle 110 socialistische afgevaardigden stemden voor. “In dit uur van gevaar,” zei fractievoorzitter Hugo Haase, “laten wij ons vaderland niet in de steek.”

Toen de maanden verstreken en de beloofde snelle overwinning uitbleef, begon de twijfel opnieuw toe te slaan in de sociaaldemocratische gelederen. In december 1915 moest opnieuw worden gestemd over een aanzienlijk oorlogskrediet. Na een emotionele vergadering stemden twintig afgevaardigden tegen, waardoor de partijdiscipline voor het eerst verbroken werd. De breuk bleek niet meer te lijmen en in het voorjaar van 1916 viel de fractie, onder druk van de oorlogspanningen, definitief uit elkaar. Een minderheid van

achttien afgevaardigden, die het regeringsbeleid niet langer wensten te steunen, verenigden zich in de *Unabhängigen Sozial Demokratische Partei* en maakten zich los van de meerderheid, die vanaf dat moment met *Mehrheitssozialisten* werd aangeduid. (10)

3.

Binnen het verbond van de Centrale mogendheden was Oostenrijk-Hongarije het meest kwetsbaar. Franz Josef, de hoogbejaarde keizer en koning van Hongarije, heerste over het grootste en in veel opzichten rijkste land van Europa, dat zich uitstreckte van de warme lagunen van Venetië tot de koude toppen van de Tatra. Maar het land herbergde een onwaarschijnlijk groot aantal nationaliteiten zoals Duitsers, Hongaren, Tsjechen, Roethenen, Polen, Serviërs, Bosniërs, Kroaten, Roemenen, Italianen en Oekraïners, waarvan de meesten zich miskend en ongelukkig voelden in het door Oostenrijk gedomineerde rijk.

Franz Josef, die in 1848 de troon besteeg en bij het uitbreken van de oorlog vierentachtig jaar oud was, bleef in alles een negentiende-eeuwse monarch, die er op veel gebieden nogal achterhaalde opvattingen op nahield. Zo was hij er vast van overtuigd dat de maatschappelijke positie van mensen werd bepaald door hun geboorte.

Vanuit zijn hoge positie keek Franz Josef met dedain neer op de bonte verzameling nationaliteiten die zijn keizerrijk bevolkte. Tsjechen vond hij boerenkinkels, Hongaren ruziezoekers, Italianen vervelende intriganten en Serven en Kroaten waren ongewassen barbaren. De enkele keren dat hij het zich verwaardigde om van de laatste twee groepen vertegenwoordigers in audiëntie te ontvangen, liet hij na afloop onmiddellijk de ramen openen om frisse lucht binnen te laten. Eigenlijk hield hij alleen van Wenen en zijn inwoners en hij deed dan ook zijn uiterste best om de stad zo schilderachtig mogelijk te maken. Hij verbleef het liefst in de Burg, het oude paleis in het hartje van de stad, of in zijn zomerresidenties die daar net buiten lagen. Zelden bezocht hij de rest van zijn land en hij deed geen enkele moeite om begrip op te brengen voor de gebieden die niet Duitstalig waren en tweederde van zijn rijk uitmaakten.

Na het uitbreken van de oorlog, waar Franz Josef met grote tegenzin aan deelnam, trok hij zich terug in het slot Schönbrunn, dat hij nog maar drie maal verliet om oorlogsgewonden te bezoeken. In november 1916 overleed hij, uitgeblust en vervuld van weerzin over de gruwelijke slachtpartij waar-

aan hij zijn land had overgeleverd. Hij werd opgevolgd door zijn zachtaardige neef Karel I, die ook al niets van de oorlog moest hebben. (11)

De grootste zwakte van de Donaumonarchie, het probleem van de verschillende nationaliteiten, was al aan het licht gekomen toen een groot deel van de Tsjechische troepen in het najaar van 1914 naar de Russische linies overliep. De Duitse generaals von Hindenburg en Ludendorff, de overwinnaars van Tannenberg, waren er daarom van overtuigd dat Rusland eerst overwonnen moest worden, zodat de *Entente* geen profijt kon trekken van het in zijn voegen krakende keizerrijk langs de Donau. Maar in de eerste oorlogsjaren stonden ze daarin alleen. Wilhelm II en de chef staf van het Duitse leger Erich von Falkenhayn hielden vast aan het oorspronkelijke von Schlieffenplan en wilden Rusland pas op de knieën dwingen nadat Frankrijk verslagen was.

Voor het oostfront waren in deze periode de gebeurtenissen op de Balkan en in Turkije van grote betekenis. Door de oorlogen, die tussen 1911 en 1913 gevoerd waren, had Turkije niet alleen zijn laatste provincie in Afrika, maar ook bijna alle bezittingen in Europa verloren. Daardoor dreigden de Arabieren in Syrië en Mesopotamië in opstand te komen tegen de Turkse overheersing. De ondergang van het rijk van de sultans leek nog slechts een kwestie van tijd. De Russen hoopten hun eeuwenlang gekoesterde droom, de verovering van Constantinopel, dan eindelijk te kunnen verwezenlijken. Maar ook de Grieken, die zich als de rechtmatige erfgenaam van het oude Byzantium zagen, lieten een begerig oog op de strategisch belangrijke stad vallen.

Na het vertrek van de laatste sultan had de partij van de Jong-Turken met de krachtige Enver Pasja als leider, de macht in handen genomen. Met de boerenbevolking in Klein-Azië als basis wilden zij een ingrijpende modernisering van het rijk tot stand brengen. Ook wilden de Jong-Turken de heerschappij over de Kaukasische volken en Perzië weer in oude glorie herstellen.

Toen de oorlog uitbrak stelde Turkije zich aanvankelijk neutraal op. Omdat het voor de *Entente* van groot belang was dat Turkije aan geallieerde zijde mee zou gaan vechten, werden de Jong-Turken onder zware diplomatieke druk gezet. Via Turkije kon het front op de Balkan, waar Servië door Oostenrijk-Hongarije onder de voet werd gelopen, worden versterkt en de aansluiting met Rusland tot stand worden gebracht. Ook zouden Bulgarije en Roemenië dan waarschijnlijk tot de *Entente* toetreden, waardoor het hele

Duitse oostfront in de lucht kwam te hangen en de oorlog wellicht in één slag kon worden beslist.

Maar de anti-Russische gezindheid van de Jong-Turken gooide roet in het eten en toen twee Duitse oorlogsbodems de Dardanellen wisten te bereiken, sloot Turkije zich bij de Centrale mogendheden aan. De Duitse oorlogsschepen bombardeerden vervolgens de Russische Zwarte Zeehavens en in de Kaukasus opende het Turkse leger de aanval op Rusland. Via het Sinaï-schiereiland trok een Turks leger naar het Suezkanaal, waardoor de Britse verbindingen met India dreigden te worden afgesneden.

Het toetreden van Turkije tot het kamp van de Centrale mogendheden, zorgde er ook voor dat de geallieerde aanvoer van oorlogsmaterieel voor het oostfront voor een deel stilviel. Al in het najaar van 1914 was duidelijk geworden dat de Russische industrie niet in staat was om in de behoeften van het front te voorzien. Daarom was Rusland voor een deel aangewezen op de hulp van de andere mogendheden van de *Entente*. Alleen de havens van Wladiwostok in het verre oosten en Archangelsk en Moermansk aan de Noordelijke IJszee waren door de Turkse stap nog beschikbaar voor de hulpzendingen die Rusland zo hard nodig had. Daarom werd besloten dat een geallieerde troepenmacht zou proberen zich via de Dardanellen een weg naar de Zwarte Zee te vechten om zo het contact met Rusland via de zuidelijke route te herstellen. (12)

Het plan voor de aanval op de Dardanellen was opgesteld door Winston Churchill, de jonge Britse minister van Marine. Hij had met afgrijzen gezien hoe de strijd aan het westelijk front in de herfst van 1914 ontaardde in een mensenverslindende gehaktmolen en begon daarom zijn aandacht te richten op gewaagde operaties, die de oorlog snel konden beslissen. Churchill ergerde zich mateloos aan de fantasieloze aanpak van het oorlogskabinet en ging op zoek naar alternatieven. In december 1914 schreef hij aan premier Asquith: ‘Ik vraag me af of we geen andere middelen hebben dan onze legers de prikkeldraadversperringen van Vlaanderen in te jagen.’ De operatie in de Dardanellen was zijn geesteskind. (13)

In maart 1915 landde een Frans-Engelse troepenmacht op het schiereiland Gallipoli, maar onder leiding van Kemal Pasja slaagden de Turken erin de hoogten boven de landingsplaats vast te houden, waardoor het geallieerde leger onder afgrijselijke omstandigheden op de hellingen langzaam doodbloedde. Dit geallieerde debacle werd niet alleen veroorzaakt door het krach-

tige optreden van de Turken, maar ook het falende optreden van de Britse officieren.

De gevolgen waren catastrofaal. In de loop van 1915 leden de Russen zware nederlagen aan het oostfront en moesten zich over de hele linie terugtrekken. Warschau en Brest-Litovsk gingen verloren en ook Galicië moest worden opgegeven. In januari 1916 ontruimden de troepen van de *Entente* de Dardanellen. Winston Churchill nam als verantwoordelijk minister de schuld op zich en trad af.

4.

Bij het ingaan van het jaar 1916 was Duitsland een militaire reus, die zowel binnenlands als aan de fronten steeds verder in het nauw raakte. De controverse tussen de Duitse *Mehrheitssozialisten* en de afgescheiden *Unabhängigen* liep gedurende het derde oorlogsjaar steeds verder op. De kopstukken van de socialistische partij, zoals Friedrich Ebert, Philipp Scheidemann en Gustav Noske bleven de meerderheid trouw, maar dat nam niet weg dat belangrijke theoretici als Hugo Haase en Karl Liebknecht zich aansloten bij de onafhankelijke fractie, of de partij helemaal de rug toekeerden. Toen de *Unabhängigen* zich opwierpen als de ware vertegenwoordigers van het socialisme en hun voormalige collega's van verraad en opportunisme beschuldigden, raakten ze een open zenuw. "Alleen door de eenheid te bewaren," verdedigde de meerderheid zich, "en de militaire macht te ondersteunen, kunnen we ons vaderland beschermen tegen een Russische invasie. Wij willen op geen enkele manier bijdragen aan de situatie waarbij onze arbeiders in de straten van de grote industriesteden door de Kozakken van de tsaar worden neergesabeld."

Op dit soort doemscenario's reageerden de onafhankelijke socialisten met de minachting van de alwetende, die tegen alles en iedereen in het gelijk aan hun zijde meenden te hebben. Ze gaven alleen toe dat hun aanvankelijke instemming met het verstrekken van oorlogskredieten een fout was geweest en eisten in de *Reichstag* dat de keizerlijke regering onmiddellijk vredesbesprekingen zou beginnen, waarbij van territoriale annexaties diende te worden afgezien. Ook eisten ze dat de censuur zou worden afgeschaft en de noodtoestand die sinds het begin van de oorlog bestond zou worden opgeheven.

Tegen die tijd was duidelijk dat de *Unabhängigen* de gematigde opstelling van de meerderheid loslieten. Geen langzame hervormingen meer via de

parlementaire weg, maar revolutionair geweld moest zorgen voor de grote ommekeer in het Duitse maatschappelijke bestel. Hoewel ze dit standpunt niet openlijk durfden uit te dragen, distantieerden ze zich volledig van het oorlogsgeweld, beseffend dat een Duitse overwinning een gewelddadige omwenteling onmogelijk zou maken.

Dat nam niet weg dat het ook binnen de rijen van de *Unabhängigen* al snel begon te gisten. Rond Karl Liebknecht, een veertigjarige advocaat, die met zijn korte krulhaar, rommelige snorretje en achter een *pince-nez* verborgen vlamme blik een merkwaardig onevenwichtige indruk maakte, vormde zich een kleine groep compromisloze fanatici, die Duitsland met geweld naar een dictatuur van het proletariaat wilden voeren. De *Gruppe International*, zoals ze zichzelf noemden, werd door de overige socialisten met argusogen bekeken. Liebknecht was ervan overtuigd dat het Duitse militarisme zowel de monarchie als de economie op de been hield. Zonder het leger zou het keizerrijk ineensstorten en lag de weg naar een marxistische samenleving open. Al in 1907 had Liebknecht daarom een trainingsprogramma voor de socialistische jeugd ontwikkeld, waarin ze geleerd werd hoe ze het militaire systeem door middel van propaganda en agitatie kon ontwrichten. Liebknecht werd op grond daarvan voor de rechter gesleept en wegens hoogverraad tot achttien maanden cel veroordeeld.

Het proces en de daaropvolgende gevangenschap maakten een martelaar van hem. Meteen na zijn vrijlating werd hij tot afgevaardigde gekozen in de Pruisische *Landtag* en in 1912 volgde zijn verkiezing tot afgevaardigde van de *Reichstag*. Zijn arrogante, nerveuze en dominante optreden in dit hoogste rijksorgaan, maakten hem echter steeds minder geliefd. Soms leek hij, zelfs voor zijn vrienden, op de rand van hysterie en een zenuwinzinking te balanceren. Toen de oorlog uitbrak irriteerde hij de regering door het stellen van zulke ongepaste vragen, dat hij voor actieve dienst werd opgeroepen en in een *Landwehrregiment* ondergebracht. Maar ook dat bracht hem niet tot zwijgen. Volgens de wet was hij gerechtigd om tijdens zittingen van de *Reichstag* naar Berlijn terug te keren, waar hij zijn interpellaties met ongekende hevigheid voortzette. Zelfs zijn collega's begonnen genoeg van hem te krijgen. Aanvankelijk lieten ze hun afkeuring blijken door hem voor idioot en verrader uit te maken en hem uit te lachen, maar toen dat geen einde maakte aan Liebknechts tomeloze interpellatiedrift werd hij in januari 1916 uit de partij gegooid.

Vanaf dat moment figureerde Liebknecht aan de rand van het politieke spectrum in de radicale, uiterst linkse *Gruppe International*, waar hij innig ging samenwerken met de op dat moment in de gevangenis zittende Rosa Luxemburg. Luxemburg, een tengere, veeleisende en briljante vijfenveertigjarige vrouw, was de dochter van een Pools-Joodse koopman en had in 1898 door middel van een gearrangeerd huwelijk de Duitse nationaliteit gekregen. Ze trad toe tot de sociaaldemocratische partij en werd daar al snel beschouwd als een uiterst getalenteerd schrijfster en een fenomeen op theoretisch gebied. Tijdens discussies op internationaal toonaangevende fora als de Internationale, nam ze het met succes op tegen gepokte en gemazelde socialistische voormannen als Lenin en Trotski.

Toen de oorlog uitbrak en de Duitse socialisten instemden met de oorlogskredieten, was ze daarover zo teleurgesteld, dat ze bijna zelfmoord pleegde. In februari 1915 begon ze clandestien een opruiend tijdschrift uit te geven. Ze werd gearresteerd en zonder proces onder voorlopige militaire hechtenis geplaatst. Omdat ze vanuit de gevangenis vrij met haar vrienden mocht corresponderen, ontwikkelde zich een uiterst levendige briefwisseling met de buitenwereld, waaronder een met Karl Liebknecht. Die briefwisseling leidde tot het formuleren van richtlijnen voor een nieuwe socialistische orde, die de leidraad ging vormen voor de *Gruppe International*. Belangrijkste uitgangspunten waren het afzweren van het nationalisme, elke socialistische partij moest zich onderwerpen aan een internationaal orgaan, en het onmiddellijk hervatten van de klassenstrijd. Op 22 januari 1916, vlak nadat Liebknecht uit de socialistische partij was gezet, werd ze vrijgelaten.

Vijf dagen later werd de verjaardag van de keizer gevierd. Behalve de gebruikelijke vlaggen en aanplakbiljetten verscheen er ook een slecht gezet pamflet, waarin niet alleen een minder vleidend beeld van de monarch werd geschetst, maar ook hevige verbale aanvallen werden gedaan op zowel de *Mehrheitssozialisten* als de *Unabhängigen*. Het geschrift was ondertekend met Spartacus, naar de Romeinse slaaf die tweeduizend jaar eerder een opstand in Italië ontketende. Slechts een zeer select gezelschap wist dat dit pamflet door de *Gruppe International* rond Liebknecht en Luxemburg was opgesteld. In de daaropvolgende maanden verschenen er regelmatig van deze strooibiljetten en werd de *Gruppe International* omgedoopt in *Spartakusbund*. Toen in april 1916 werd opgeroepen tot een grote massademonstratie tegen de oorlog op 1 mei op de Potsdamer Platz in Berlijn, werd die dag een aanzienlijke bereden troepenmacht rond het plein samengetrokken. Lieb-

knecht, die als eerste het spreekgestoelte betrad kon nog net uitroepen: “Weg met de oorlog! Weg met de regering!” voor de politie op haar paarden op de menigte inreed, Liebknecht van het podium sleurde en hem vervolgens arresteerde. Hij werd schuldig bevonden aan poging tot verraad en ondermijning van het gezag, van zijn zetel in de *Reichstag* beroofd en veroordeeld tot een gevangenisstraf van tweeëneenhalf jaar. Op 10 juli 1916 werd ook Rosa Luxemburg opgepakt. Ze werd voor de tweede keer zonder vorm van proces opgesloten. (14)

5.

De uitputtende strijd op drie fronten bracht de Duitse legerleiding ertoe in de winter van 1915 op 1916 opnieuw een grootscheepse aanval aan het westelijk front te ondernemen, in de hoop daarmee de geallieerden een zware slag toe te brengen. De chef staf, generaal Erich von Falkenhayn, was ervan overtuigd dat de gedemoraliseerde geallieerden een beslissende nederlaag kon worden toegebracht. Op 21 februari 1916 gooide von Falkenhayn bij de Franse vesting Verdun de Duitse reserves in de strijd in een poging het front daar te doorbreken. Het werd een bloedbad van ongekeerde omvang, waarbij de Fransen 440.000 man verloren en de Duitsers 280.000. Hoewel het Duitse leger veel terreinwinst boekte, slaagde ze er nergens in een beslissing te forceren. Onder leiding van de Franse generaal Pétain, die tot een held uitgroeide, hielden de Fransen dapper stand. In juni 1916 gaven de Duitsers hun pogingen op.

Het Britse leger, dat intact was gebleven en dat voortdurend vanuit Engeland versterkt werd, nam het initiatief nu over. In de zomer van 1916 openen ze een groot offensief langs de rivier de Somme, dat het Duitse leger slechts met grote moeite wist af te slaan. Von Falkenhayn, die zijn reputatie bij Verdun verspeeld had, trad in augustus 1916 af als chef-staf van het Duitse leger. Hij werd opgevolgd door Paul von Hindenburg, die samen met Erich Ludendorff de *Oberste Heeresleitung* vormde, een orgaan dat niet alleen de oorlog leidde, maar ook steeds meer politieke macht naar zich toetrok.

In december 1916 brak er binnen de Britse regering een crisis uit, waardoor premier Asquith gedwongen was af te treden. Hij werd opgevolgd door David Lloyd George, die er als minister van Munitie in geslaagd was om de wankele Britse industrie met succes te laten overschakelen op de productie van oorlogsmaterieel. De nieuwe premier was een opvallende verschijning in

de Britse politiek. Niet alleen vanwege het feit dat hij uit een arme familie stamde, maar veel meer vanwege zijn tomeloze energie, zijn ontwapenende charme en zijn enorme intellect.

Lloyd George formeerde vrijwel direct na zijn aantreden een *Inner Cabinet*, dat slechts uit vijf ministers bestond en waardoor de Britse regering slagvaardiger kon optreden. Hij schrok er niet voor terug om de omstreden Zuid-Afrikaanse generaal Jan Christiaan Smuts een plaats in het oorlogskabinet te geven. Het bleek een excellente zet, want met zijn grote vindingrijkheid leverde Smuts een waardevolle bijdrage aan het verbeteren van de Britse oorlogsinspanning. Ook zorgde Lloyd George ervoor dat de *Dominions* binnen het Britse Gemenebest werden erkend als zelfstandige naties, onder koning George V als verenigend symbool. Vanwege de sterke anti-Duitse gevoelens in Engeland werd de naam van de dynastie van Saksen-Coburg-Gotha, veranderd in Windsor.

Gedurende het hele jaar 1916 overheersten de loopgraven het oorlogsbeeld. Vooral het westelijk front zoog enorme legermassa's op. Het was een massagraf, waarin tussen 1914 en 1916 ruim twee miljoen soldaten werden begraven. Van de Kanaalkust tot aan de Zwitserse grens golfden de aanvallen heen en weer, met enorme verliezen aan mensenlevens, maar zonder beslissende resultaten. (15)

6.

Van het begin af aan was duidelijk dat Rusland een sleutelrol vervulde in de Grote Oorlog. Zij bond, op het uitgestrekte front tussen de Oostzee en de Zwarte Zee, een aanzienlijk deel van de strijdkrachten van Duitsland en Oostenrijk-Hongarije. Het wegvallen van Rusland als bondgenoot zou betekenen dat de volle militaire kracht van de Centrale mogendheden zich tegen de westelijke *Entente* zou keren. De oorlog zou dan, daaraan twijfelde niemand, voor de geallieerden verloren zijn.

In het voorjaar van 1917 kwam dit nachtmerriescenario angstaanjagend dichtbij. Het Russische rijk kreeg naarmate de oorlog vorderde, met steeds grotere economische en politieke problemen te maken. Merkwaaardig genoeg kwam dat niet door een diepe depressie, waar Frankrijk en Duitsland bijvoorbeeld mee worstelden, maar door een ongeremde hoogconjunctuur. De industriële mobilisatie zorgde in Rusland voor een voortdurend tekort aan arbeidskrachten. Daarin werd voorzien door vaklui uit het leger te ontslaan, dit tot groot ongenoegen van de soldaten van boerenkomst, die aan het front

moesten blijven. Daarnaast kwam er een enorme migratie naar de steden op gang van boeren die niet dienstplichtig waren. Aangetrokken door de hoge lonen in de oorlogsindustrie, de mijnbouw en bij de spoorwegen, verlieten ze het platteland. In de staatsbedrijven nam het aantal werknemers tijdens de oorlog toe van honderdtwintigduizend tot vierhonderdduizend. Bij de spoorwegen steeg het aantal werknemers van zevenhonderdduizend tot ruim één miljoen en in de mijnbouw verdubbelde het aantal arbeiders zelfs. Ruim viereneenhalf miljoen boeren trokken tussen 1914 en 1917 naar de steden.

Hogere lonen, papiergeld en het verlaten van de gouden standaard leidden tot een steeds meer aanzwellende inflatie. Daardoor raakte de landbouwproductie ernstig ontwricht. Grootgrondbezitters konden de verdrievoudiging van de lonen niet betalen en kleine boeren gingen noodgedwongen over op zelfverzorging.

De broodrellen die in 1915 en 1916 uitbraken, werden deels veroorzaakt door boeren die hun graanvoorraden gebruikten voor de veel lucratievere productie van wodka. Toen de regering om de voedseltoevoer naar de grote steden te waarborgen, hard begon op te treden tegen de plattelandsbevolking, hielden de boeren hun graan achter of voerden het aan hun vee. De prijzen van brood en andere etenswaren stegen daardoor snel en in de steden begonnen de winkels leeg te raken. In de rij staan voor brood werd een dagtaak. Op het laatst werden mensen zelfs gedwongen om op de stoep voor de bakker te slapen, om iets eetbaars te kunnen bemachtigen. Maksim Gorki schreef aan zijn vrouw: ‘We hebben binnenkort een hongersnood. Ik adviseer je tien pond brood te kopen en dat te verstoppen. In de voorsteden van Petrograd kun je goed geklede vrouwen zien die op straat lopen te bedelen. Het is razend koud.’

In de rijen voor de winkels gonsde het van de geruchten en politieke agitatoren stookten het vuur van de onvrede flink op. Begin 1917 was de aanvoer van brandstof en levensmiddelen bijna stilgevallen, terwijl het land geteisterd werd door extreem lage temperaturen. De graanvoorraad in de pakhuizen van de hoofdstad Petrograd bleek nog toereikend voor enkele dagen. In het hele land heerste op grote schaal hongersnood. Er ontstonden relletjes. In de Vyborgbuurt van Petrograd begonnen in februari 1917 een aantal huisvrouwen, die in een rij op brood stonden te wachten, amok te maken. Arbeiders uit de nabijgelegen fabrieken sloten zich bij hen aan. ’s Middags liep een stoet van duizenden arbeiders, vrouwen en kinderen over de Nevski Prospekt met kreten als “Brood!” en “Weg met de tsaar!” (16)

Een andere belangrijke oorzaak voor de toenemende onrust, was de positie van Nicolaas II. De goddelijke status die de monarch vooral op het platteland genoot, waar ruim tachtig procent van de Russische bevolking woonde, had door een aantal blunders en incidenten veel aan glans verloren. Bovendien gaf de tsaar geen gehoor aan de herhaalde oproep tot het invoeren van een constitutionele monarchie. Al in 1894, het jaar van zijn troonsbestijging, wees hij een verzoek van de Raad van Provinciebestuurders minachtend van de hand met de woorden: “Zulke dromen kan men beter vergeten.” En een groep edellieden uit Tver liet hij weten: “Ik zal net zo sterk en onwankelbaar vasthouden aan het autocratisch principe als wijlen mijn onvergetelijke vader heeft gedaan.”

Van dat standpunt week hij nooit meer af, waardoor de *Doema*, het Russische parlement, een machteloos orgaan bleef en allerlei noodzakelijke hervormingen op hun beloop gelaten werden. Nicolaas II was een godsdienstig heerser en ervan overtuigd dat hij zijn positie aan God te danken had. Hij was welwillend en grootmoedig, maar niet erg intelligent en hij had geen sterk karakter. Ook was hij veel te zachtmoedig en verlegen om ook maar enig ontzag bij zijn ondergeschikten af te dwingen. Met zijn lengte van een meter negenenzestig viel hij fysiek in het niet bij zijn ooms, de vier grootvorsten, die net als zijn vader hoog boven hem uittorenden. Terwijl zijn neef, de Duitse keizer Wilhelm II, grote belangstelling had voor moderne techniek en toekomstige ontwikkelingen op dat gebied, verlangde Nicolaas terug naar het verleden. De dynastie moest een baken blijven in de onzekere tijden die de overgang van de negentiende naar de twintigste eeuw kenmerkten. Nicolaas klampte zich aan de macht vast als een drenkeling aan een reddingsboei. Tsaar Peter de Grote, die in de zeventiende eeuw het uitgestrekte land tiraniek bestuurde, was zijn grote voorbeeld.

Wat Nicolaas II niet leek te beseffen was dat de omstandigheden in de twintigste eeuw volledig verschilden van die in de zeventiende eeuw. De landadel, een belangrijke peiler waarop de macht van de tsaar rustte, was al vanaf het midden van de negentiende eeuw bezig haar overheersende positie te verliezen. Onder de druk van een steeds verder toenemende schuldenlast werden veel landeigenaren gedwongen om hun grond te verkopen. Niet gewend aan het feit dat ze onder deze omstandigheden hun luxe levensstijl niet langer konden voortzetten, belandden velen al snel opnieuw in de financiële problemen. Aan het begin van de twintigste eeuw was een groot deel van de landadel berooid en ontevreden. De situatie had veel weg van Frankrijk aan

de vooravond van de revolutie, die ook begon met een opstand in de kringen van de lagere adel en gegoede burgerij. Maar Nicolaas II negeerde de dreigende vloedgolf die zijn autocratisch bewind dreigde te overspoelen.

Een regelrechte blunder verergerde de situatie. Door de voortdurende nederlagen aan het front, besloot de tsaar in augustus 1915 de opperbevelhebber, de vanwege zijn lengte imposante, maar niet erg competente Grootvorst Nicolaas Nicolajevitsj te ontslaan en zelf het commando op zich te nemen. Hoewel Nicolaas II de feitelijke leiding over het leger in handen legde van zijn chef van de generale staf, generaal Aleksejev, werd hij vanaf dat moment direct verantwoordelijk gehouden voor de resultaten aan het front. Toen successen achterwege bleven, werd zijn gezag daardoor ernstig ondermijnd.

Tot overmaat van ramp deden zich aan het hof een aantal incidenten voor, die de toch al wankelende positie van Nicolaas verder verzwakten. De tsarina, van Duitse komaf en niet erg geliefd bij de bevolking, introduceerde een monnik met hypnotische gaven, een zekere Raspoetin aan het hof, om haar enige zoon, de *tsarevitsj* Alexis, te behandelen tegen hemofilie. De monnik verwierf de gunst van de keizerlijke familie toen hij erin slaagde de levensbedreigende bloedingen van de jonge kroonprins te stoppen.

Raspoetin was echter een avonturier over wiens levenswijze buiten het paleis alom schande werd gesproken. De successen bij de keizerlijke familie stegen hem bovendien al snel naar het hoofd, waardoor hij zich ook met staatszaken ging bemoeien. Op advies van Raspoetin werd door Nicolaas II een hele reeks buitengewoon incompetentere eerste ministers benoemd, die vaak over geen enkele bestuurlijke en politieke ervaring beschikten. In het najaar van 1916 moest generaal Aleksejev persoonlijk bij de tsarina verschijnen om haar duidelijk te maken dat een voorgenomen bezoek van Raspoetin aan het legerhoofdkwartier niet op prijs werd gesteld. In de nacht van 30 op 31 december 1916 ruimden een aantal edelen, die het krankzinnige gedrag van Raspoetin niet meer verdroegen, de monnik uit de weg. Hij werd vergiftigd en toen dat niet hielp neergeschoten en in het ijskoude water van een rivier die langs het paleis stroomde verdronken. (17)

7.

De wintermaanden van 1917 werden niet alleen gekenmerkt door een zelfs voor Russische begrippen ijzige koude, maar ook door een stagnerende

voedselaanvoer. Overal in de grote steden van Rusland stak het hongerspook de kop op.

Voedsel voor de bevolking werd met de dag schaarser. Aan het front bevoren de soldaten in hun loopgraven, omdat ze onvoldoende te eten kregen. Officieren woonden in gevorderde huizen achter de linies en zorgden er tot woede van de manschappen voor dat ze zelf niets tekort kwamen.

Intussen werd het garnizoen in de hoofdstad Petrograd steeds onbetrouwbaarder. Er waren slechts een paar beroepsofficieren om de boel in het gareel te houden. De meerderheid van het garnizoen bestond uit onder de wapens geroepen burgers, van wie velen sympathiseerden met de eisen van de soldaten om een eind aan de oorlog te maken. Zelfs de regimenten van de tsaar werden door het snel om zich heen grijpende defaitisme aangestoken.

De adel en de rijken, die hun bevoorrechte bestaan voelden afglijden naar een ramp, zochten vergetelheid in bizarre uitpattingen en gokpartijen. Ze dronken hun wijnkelders leeg, kochten op de zwarte markt voor uitzinnige prijzen gerookte steur en kaviaar en zochten vergetelheid in schaamteloze avontuurtjes. De tango werd razend populair en in het kielzog daarvan deed het gebruik van cocaïne zijn intrede rond de dansvloer. Franse en Britse diplomaten waren geschokt over het hysterische hedonisme en de apocalyptische stemming in de betere kringen. Zelfs het Moskouse kunsttheater werd erdoor aangestoken. ‘Met de ethiek van het theater is het op het ogenblik heel slecht gesteld,’ schreef de directeur aan een vriend. ‘Nergens wordt meer gedronken dan in ons theater, nergens vind je zo’n verwaandheid en minachting voor andere mensen.’ Wat dat betreft leek de situatie in Petrograd en Moskou wel enigszins op het jaar dat vooraf ging aan de invasie van Napoleons *Grande Armée* in 1812, alleen kwam het gevaar toen van buitenaf en niet van binnenuit. (18)

Het voedseltekort leidde begin maart 1917 in Petrograd tot relletjes en demonstraties. Tsaar Nicolaas II, geïsoleerd op het hoofdkwartier van het leger in Mogilev, onderschatte de ernst van de situatie. Hij vertrouwde erop dat zijn garderegimenten in de hoofdstad de opstand zouden neerslaan. Maar dat gebeurde niet, integendeel, het hele garnizoen in Petrograd sloot zich op 11 maart 1917 bij de opstandige menigte aan. In fabrieken en werkplaatsen, maar ook binnen de militaire eenheden werden spontaan sovjets, zelfstandige revolutionaire bestuursorganen gevormd, die het gevestigde gezag moesten controleren of vervangen. In de opperste sovjet bundelden zich alle politieke partijen, waaronder de marxistische mensjewieken, de bolsjewieken en de

gematigden. De *Doema* installeerde op dezelfde dag een Voorlopige Regering, waardoor binnen de hoofdstad twee machtscentra ontstonden en de verwarring met het uur groeide.

In Mogilev ontving de tsaar van enkele loyale ministers de dringende oproep om zo snel mogelijk een aantal constitutionele concessies te doen. Daarmee hoopten ze de opstand nog te kunnen bezweren. Maar Nicolaas II weigerde, zoals hij dat tot dan toe altijd had gedaan. In plaats daarvan vatte hij het plan op zelf naar de hoofdstad af te reizen en door zijn persoonlijke aanwezigheid de opstandelingen tot bedaren te brengen.

De chef van de generale staf en feitelijk opperbevelhebber, generaal Aleksejev, bezwoer hem dat niet te doen. De langzaam en soms bijna onverstaanbaar mompelende generaal, die sukkelde met zijn gezondheid, raadde de tsaar aan binnen de veilige muren van het legerhoofdkwartier te blijven. Maar Nicolaas II maakte zich zorgen om zijn vrouw en vijf kinderen die op het buitenverblijf in Tsarkoje Selo, niet ver van de hoofdstad, verbleven. Hij stond er daarom op onmiddellijk te vertrekken. Op 12 maart 1917 om 16.00 uur verliet de keizerlijke trein het station van Mogilev.

Al snel bleek dat het oproer in de hoofdstad zich als een olievlek over het land aan het uitbreiden was. De troepen die de spoorlijn en de stations moesten bewaken waren hier en daar met elkaar slaags geraakt en de spoorwegwerkers stelden zich vijandig op bij het passeren van de keizerlijke trein. Halverwege de rit werd daarom besloten om een andere route te kiezen en wel over Pskov, waar het hoofdkwartier van het noordelijk front gevestigd was.

Op 13 maart 1917 onderhield de tsaar zich daar met generaal Roeszky, de commanderend generaal van de sector. Roeszky, die nog contact had met de hoofdstad, liet zich voor het karretje van de opstandelingen spannen en begon op te treden als bemiddelaar, in plaats van de bescherming van de tsaar op zich te nemen, wat zijn eed van trouw hem gebod. Twee dagen lang haastte Roeszky zich op en neer tussen het hoofdkwartier en de stoffige kaartenkamer in de keizerlijke trein. Maar Nicolaas II bleek niet bereid tot vérgaande concessies. De *Doema* kwam uiteindelijk op 15 maart 1917 met het voorstel dat Nicolaas zou aftreden ten gunste van zijn minderjarige zoon Alexis. Groothertog Michael, een broer van Nicolaas, kon als regent optreden. Aanvankelijk weigerde de tsaar, maar toen uit het legerhoofdkwartier een telegram van generaal Aleksejev kwam waarin ook op een aftreden werd

aangedrongen, zag Nicolaas het hopeloze van zijn positie in. Om 14.30 besloot hij afstand te doen van de troon ten gunste van zijn zoon.

's Avonds arriveerden vertegenwoordigers van de *Doema* in Pskov. Nicolaas ontving ze gekleed in het uniform van een kolonel van de kozakken. Hij leek volslagen kalm. Het enige emotionele moment was de verklaring van de afgetreden tsaar, dat hij de troonsafstand ten gunste van zijn zoon in-trok. "Het is mij niet mogelijk afscheid van hem te nemen, " zei hij met trillende stem. "Ik hoop dat u daar begrip voor hebt. Daarom heb ik besloten af te treden ten gunste van mijn broer Michael."

Toen de vertegenwoordigers van de *Doema* met dit bericht in Petrograd terugkeerden, sloeg de stemming in de menigte, die hen aanvankelijk luid had toegejuicht, van het ene op het andere moment volledig om. Men begon de afgevaardigden uit te schelden en slechts met de grootste moeite slaagden ze erin om via een zijuitgang aan de volkswoede te ontsnappen. Groothertog Michael begreep dat het onder deze omstandigheden onmogelijk was zijn broer Nicolaas op te volgen. Op 17 maart 1917 verklaarde hij dat hij de troon weigerde tenzij die hem door een constitutionele vergadering werd aangeboden. Dat aanbod kwam echter niet meer, daarvoor hadden de gebeurtenissen al te veel een eigen loop genomen. (19)

8.

Het nieuws van het aftreden van de tsaar zorgde voor wilde vreugdetafere-len in de straten van Moskou en Petrograd. Rode vlaggen werden uit de ramen gehangen en rondgezwaid. De samengestroomde mensenmassa's zongen een Russische versie van de *Marseillaise* en op de stations lieten baldadige machinisten de locomotieven fluiten, waardoor de extase tot nog grotere hoogten werd opgezweept. Op andere plaatsen verspreidde het nieuws zich door het luiden van kerkklokken. In Moskou werd het reusachtige standbeeld van tsaar Alexander III met dynamiet neergehaald. Aan het front en op de oorlogsschepen werden tot afgrijzen van de tsaristische officieren rode vlaggen gehesen. (20)

Het ontstane machtsvacuüm werd nog dezelfde dag opgevuld door de oprichting van twee comités: het Voorlopig Comité van de *Doema*, dat uit parlementariërs bestond en de door revolutionaire groeperingen opgerichte Sovjet van Petrograd. De twee comités stelden een Voorlopige Regering samen, die het land moest besturen tot er vrije verkiezingen konden worden gehouden.

Op het eerste gezicht was de Voorlopige Regering een coalitiekabinet, grotendeels samengesteld uit de leiders van het progressieve blok. Voorzitter werd de onpartijdige eerste minister Prins Georgi Lvov. De Lvovs behoorden tot een van de oudste Russische adellijke geslachten. Hun stamboom ging zelfs terug tot de stichter van de Russische staat, de negende-eeuwse vorst Rjoerik. Net als veel andere leden van de Russische landadel hadden de Lvovs aan het eind van de negentiende eeuw met hun verkwistende levensstijl een enorme schuldenlast opgebouwd. “Toen de lijfeigenschap in 1861 werd afgeschaft,” herinnerde Lvov zich, “vervielen we al gauw tot de categorie landeigenaren die niet meer de middelen hadden om te leven zoals ze van oudsher gewend waren.”

Maar in tegenstelling tot de meeste andere leden van de landadel slaagden de Lvovs er wel in om de bakens tijdig te verzetten. Ze schakelden over op het verbouwen van de winstgevende klaver, plantten boomgaarden, begonnen een conservenfabriek en werden schatrijk. De praktisch ingestelde, maar bescheiden prins, bleek echter volslagen ongeschikt voor het harde politieke bedrijf in een land op drift. Bovendien had hij weinig persoonlijke charme, waardoor hij passief en afstandelijk overkwam. De feitelijke macht werd daarom uitgeoefend door de socialistische minister van oorlog, Aleksandr Kerenski, een voormalig advocaat. Kerenski was klein van stuk en door zijn bolle ogen zag hij eruit als een kikker, maar hij kon enorme menigten aan zich binden met ronkende retoriek en spectaculaire uitbarstingen van emotionele energie. Kerenski wist veel mensen ervan te overtuigen dat hij een politiek genie was en dat hij er net als Napoleon in zou slagen de excessen van de revolutie weer onder controle te krijgen. (21)

Bij de in Petrograd gehuisveste geallieerde diplomaten zorgden de dramatische ontwikkelingen in de hoofdstad voor grote onrust. De Britse militaire attaché, generaal-majoor *Sir* Alexander Knox, nam met afgrijzen kennis van het eerste bevel van de Sovjet, waarin soldaten en matrozen werd opgedragen alleen orders van de Voorlopige Regering uit te voeren, wanneer die door de Sovjet zelf waren goedgekeurd. Knox vreesde dat dit eerste bevel van de Sovjet het einde betekende van het Russische leger en als de Duitsers profijt zouden trekken van de toenemende chaos, ze binnen afzienbare tijd in Petrograd zouden staan. Hij hoefde daarvoor slechts naar de toestand van het garnizoen van Petrograd te kijken, dat binnen enkele dagen van een goed functionerende organisatie was afgegleden naar een misdadige bende die zich aan geen enkele wettelijke maatregel meer stoorde. Wanneer de troepen

aan het front dezelfde ontwikkeling doormaakten zou, zo berichtte Knox aan Londen, Rusland niet meer fungeren als 'een belangrijke factor in de oorlog.

De Franse journalist Claude Anet zag de houding van de soldaten eveneens binnen enkele dagen veranderen van in strak gelid marcherende militaire eenheden naar sloom en nonchalant voortsjokkende troepen waaruit elke vorm van discipline leek te zijn verdwenen. De teloorgang van het Russische leger bleek ook uit de respectloze manier waarop soldaten hun officieren behandelden. Ze drongen de eersteklaswagens binnen en verdreven de officieren uit de restauratiewagens om zich tegoed te kunnen doen aan de daar reeds uitgeserveerde maaltijden. De Amerikaanse vliegenier Ben Hall was er getuige van dat een oude generaal op een treinstation tevergeefs probeerde iets te eten te bemachtigen en toen hij daartegen protesteerde door een woedende menigte naar buiten werd gesleept en gelyncht. (22)

De ineensstorting van de oude machtsstructuren ging zo snel, dat het in die tumultueuze dagen de vraag was of de Voorlopige Regering daar wel adequaat op durfde te reageren. In principe wilde de regering een soepele overgang van een autocratisch bestuur naar een democratie, maar ze kreeg daarbij te maken met de zich in de Sovjet verenigde radicalen die het oude systeem eerst tot de grond toe wilden afbreken alvorens op de puinhopen daarvan een nieuwe, lees socialistische, orde te construeren. De traag opererende Voorlopige Regering moest proberen daar een antwoord op te vinden. Het orgaan werd echter al snel het slachtoffer van allerlei complottheorieën, die vaak elke grond misten, maar in sommige gevallen ook hardnekkig en moeilijk te weerleggen bleken. Zo werd door tegenstanders beweerd dat de vorming van de Voorlopige Regering in feite een staatsgreep was van vrijmetselaars. Hoe onjuist wellicht ook, niet te ontkennen viel dat de leden, met uitzondering van minister van buitenlandse zaken Miljoekov, banden hadden met een geheime loge, die in 1905 in Sint Petersburg was opgericht. Wat ook niet hielp was dat de leden allemaal afkomstig waren uit de oude klasse van grondbezitters en industriëlen, met uitzondering van de socialist Kerenski, waardoor ze in revolutionaire kringen al snel verdacht waren. Waar of niet waar, de Voorlopige Regering bestond in ieder geval uit overtuigde republikeinen, die zich ten doel hadden gesteld de autocratie omver te werpen, maar daarbij zo min mogelijk schade aan te richten.

De Sovjet van Petrograd, het tweede machtscentrum in de hoofdstad na het aftreden van de tsaar, bestond uit vogels van een heel ander pluimage. Het was een revolutionaire organisatie, die zich ten taak had gesteld de be-